

КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ЗАХІДНІЙ ПЕДАГОГІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз сучасних світових концепцій соціалізації особистості: технократичних, авторитарного раціоналізму, психоаналітичної, неогуманістичної.

Взаємодія людини з суспільством позначається поняттям “соціалізація”, яке має міждисциплінарний статус і широко використовується в педагогіці. Однак зміст цього поняття не є однозначним. У сучасній зарубіжній педагогіці існує широкий спектр концепцій соціалізації особистості, які часто суперечать одна одній у принципових питаннях: від авторитарних та технократичних, маніпулятивних, з одного боку, до педоцентристських, антитехнократичних, гуманістичних, з іншого. Розглянемо провідні з цих концепцій, їх духовні витoki та основні ідеї.

1. ТЕХНОКРАТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Духовним батьком сучасних технократичних концепцій соціалізації особистості можна вважати американця **Джона Уотсона**, пражасновника психологічної течії біхевіоризму. Лейтмотивом його вчення стала ідея про можливість довільної зовнішньої детермінації поведінки людини. Це вчення було розвинуто й удосконалено в роботах видатного американського психолога **Едуарда Торндайка** і його послідовників. Вони стверджували, що, хоча розумовий потенціал індивіда має природжений характер і є лімітованим фактором спадковості, зовнішнє середовище виступає могутнім “проявником”, стимулятором розвитку цього потенціалу. Тому завданням вихователя є, передусім, організація впливу зовнішнього середовища згідно з класичною біхевіористською схемою: “Стимул - реакція - підкріплення”.

Таким чином, соціалізація особистості з біхевіористських позицій виступає як пристосування індивіда до умов середовища, яке здійснюється шляхом засвоєння ним тенденцій реагувати певним чином на певні ситуації, як модифікація поведінки індивіда з метою його найкращої адаптації до стандартів та норм сучасного суспільства, підготовка “функціональної” людини.

Біхевіористське розуміння сутності соціалізації визначає основний зміст сучасних технократичних, або, як їх ще називають, сцієнтистських (від англійського science - наука), педагогічних теорій. Їх сутність визначається, перш за все, висуненням на перший план питань регулювання зовнішньої поведінки людини шляхом вироблення у неї соціально схвалюваних реакцій на основі ретельно розробленої педагогічної техніки.

Провідну роль у сучасній технократичній філософії виховання відіграє *доктрина соціальної інженерії* **Бурруса Ф. Скіннера** та його послідовників. У основу цієї доктрини, сформульованої, перш за все, у роботах Скіннера “Другий Уолден” (1948) та “По той бік свободи та гідності” (1971), покладено положення про можливість маніпулювання поведінкою індивіда відповідно до визначених цілей навчально-виховного процесу.

Така стратегія формування особистості базується на принципах *оперантного обумовлення*, розроблених Скіннером. Їх сутність розкривається у наступних положеннях:

- якщо поведінка веде за собою явно позитивні наслідки (тобто супроводжується позитивним підкріпленням), то вона, ймовірно, буде повторюватись;
- якщо поведінка не викликає явних наслідків або ці наслідки є нейтральними (реакція не підкріплення), то вона буде мати тенденцію до зникнення;
- нарешті, якщо поведінка супроводжується негативними наслідками, інакше кажучи, покаранням (негативним підкріпленням), то індивід буде прагнути змінити її таким чином, щоб уникнути цих наслідків.

Отже, у технократичній стратегії соціалізації особистості провідну роль відіграє ідея модифікації поведінки дитини у бажаному напрямі шляхом досконало розробленої системи заохочень та покарань.

Уже у 80-ті роки на Заході регулярно друкувались роботи, присвячені проблемам модифікації поведінки як в умовах шкільного навчання, так і в будь-яких інших організованих групах від дитячого садка до виправних закладів та армії.

Важливим теоретичним джерелом для розроблення програм модифікації поведінки служить *теорія соціального навчання* **А.Бандури**, в якій іде мова про важливість для формування поведінкових навичок індивіда (або групи індивідів) наслідків поведінки “моделі”, яку вони спостерігають. У таких умовах учні навчаються шляхом спостереження за поведінкою “моделі” (в якості моделі виступає інший учень або група учнів), зосереджуючи увагу на винагородах, які вона отримує внаслідок бажаного для контролерів (учителів, батьків) способу дій. У результаті, як передбачає автор концепції соціального навчання, учні будуть прагнути імітувати дії “моделі”, моделювати свою поведінку в напрямі, необхідному для контролерів, з метою отримання позитивного підкріплення (винагороди). Американські дослідники (М.Саундерс) особливо підкреслюють важливість “соціальних підкріплень”, оскільки соціальні контакти і схвалення з боку інших є фундаментальними потребами індивіда. У якості “моделі”, яку повинні наслідувати учні, виступає і сам учитель. Дія його як такої “моделі” є ефективною, якщо учні відчувають емоційну прихильність до вчителя, а він, у свою чергу, з повагою ставиться до учнів.

На завершення підкреслимо, що при достатньо високій ефективності технократичних сцієнтистських концепцій соціалізації особистості дослідники відзначають той факт, що в них фактично знімається питання про формування внутрішньої духовної сфери особистості, тобто її переконань, ціннісних орієнтацій тощо.

2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗА КОНЦЕПЦІЯМИ АВТОРИТАРНОГО РАЦІОНАЛІЗМУ

Сцієнтистська маніпулятивна програма соціалізації особистості повинна, на думку її авторів, витіснити з масової школи авторитарні стратегії, що домінують у ній протягом кількох століть. Однак останні не перестають бути актуальними. Причиною цього є зростання у суспільстві насилля, молодіжної злочинності, вандалізму, деградація шкільної дисципліни. У США шкільна дисципліна стала вже національною проблемою. Свідченням цього є те, що одне з головних завдань реформування освіти у програмі “Америка-2000” сформульоване як “перетворення шкіл у безпечне, вільне від наркотиків і насилля соціальне середовище, де створена сприятлива для навчання атмосфера”. В сучасних умовах “педагогіка заборон і покарань” дещо трансформується, відмовляючись від своїх найбільш радикальних проявів, у *авторитарний раціоналізм*.

Теоретичною основою авторитарного раціоналізму є біологізаторські теорії особистості. Серед них гербартіанство, яке стверджує необхідність придушення дикої жвавості дитини, ортодоксальні теологічні концепції особистості, згідно з якими людина є первісно гріховною істотою, фрейдизм, про що йтиме мова далі. На цій основі представники авторитарного раціоналізму розглядають людину як істоту недосконалу, з мимовільними інстинктами, у якій співіснує добро і зло. Тому лиха частина її натури, агресивна і заздрісна, повинна бути приборкана відповідно до соціальних установлень та звичаїв суспільства. Отже, соціалізація особистості повинна бути спрямована на “загнудання”, “приборкання” первісно руйнівних якостей людської природи.

Педтехніка застосування покарань стала предметом досліджень багатьох авторів (Т.МакДанієл, Т.Гуд, Дж.Брофі, Дж.Добсон, Д.Дьюк, Ф.Джоунс та ін.). У них учителям радять, зокрема, діяти профілактично, тобто скласти реєстр “неприйнятних поведінкових актів” і превентивно заборонити їх у формі адресованих учням “правил поведінки”, що викладені лаконічно безапеляційно. Рекомендуються і можливі форми покарань: догани, позбавлення задоволень, ізоляція від однолітків (стояння у кутку або у шкільній канцелярії), додаткові домашні завдання, фізичні покарання. Більш серйозні провини караються тимчасовим усуненням від навчання та перебуванням у так званих кімнатах заспокоєння в межах школи (шкільних карцерах).

Головною особливістю соціалізації особистості згідно з концепціями авторитарного раціоналізму є формування у молоді моделі “ритуальної поведінки” як показника її соціальної адаптації. Ритуальність поведінки означає, що індивід є достатньо адаптованим до моральних та правових норм суспільства і психологічно та практично готовим до переходу у світ праці. Головним засобом досягнення такої мети виступає інтенсивне дисциплінування молоді шляхом аверсивного контролю в межах школи.

3. ПСИХОАНАЛІТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Творцем теорії особистості, яка покладена в основу *психоаналітичної концепції соціалізації*, став австрійський психолог Зигмунд Фрейд (1856-1939). Згідно з його теорією структура особистості утворює ієрархію з трьох різних, але нерозривних у своїй органічній єдності компонентів: “Воно” (Ід), “Я” (Его) та “Над-Я” (Супер-Его).

“Воно” є вмістилищем несвідомих, інстинктивних за своєю природою, ірраціонально-руйнівних, вічних та позаісторичних імпульсів та потягів, керованих лише “принципом задоволення”. “Воно”, за З.Фрейдом, утворює потаємний, але найбільш вагомий пласт психіки індивіда. Людина, за уявленнями засновника психоаналізу, є істотою антисоціальною, оскільки вона несвідомо прагне до задоволення свого “лібідо” - головним чином сексуально обумовлених прагнень та бажань. Суспільство, у свою чергу, трактується як оточення, що є ворожим для особистості. Суспільство контролює і регулює життєві прояви особистості відповідно до власних юридичних, моральних та соціальних норм. Завдяки неослабному соціальному контролю “неприборкані” імпульси та потяги індивіда утримуються у темній безодні несвідомого, що пригнічує психіку, зумовлює різні невротичні явища.

Однією з провідних основ теорії психоаналізу стала *концепція сублімації* як принципу виховання та перевиховання особистості. Під сублімацією розуміється перетворення комплексу несхвалюваних суспільством імпульсів (агресивних, антисоціальних) у такі форми, що контролюються свідомістю і схвалюються спільнотою. За З.Фрейдом ті імпульси, що підлягають перетворенню, не можуть перестати існувати, але їх енергію можна спрямувати на досягнення соціально прийнятних цілей (на заняття мистецтвом, наукою, спортом тощо). Отже, в ідеї сублімації висловлена головна виховна настанова психоаналітичної концепції соціалізації особистості: “Там, де було “Воно”, повинно бути “Я”.

У сучасній західній педагогіці користуються популярністю неофрейдистські концепції особистості, провідними з яких є теорії Е.Еріксона, Е.Фромма, А.Адлера та деякі інші.

Зупинимось докладніше на ідеях найбільш відомого у нас представника неофрейдизму - Еріха Фромма (1900-1980). Його перу належать такі роботи, як “Втеча від свободи” (1941), “Людина як вона є” (1947), “Розумне суспільство” (1955), “Без ланцюгів ілюзій” (1962), “Мати або бути?” (1976) та ін.

У своїх працях Е.Фромм висунув ряд контрдоводів ідеям Е.Фрейда щодо детермінованості волі людини незалежними від неї біологічними інстинктами і несвідомими імпульсами, які визначають глибоку внутрішню порочність людини, її агресивність, перевагу егоїстичних, часто аморальних мотивів. Висловлює Е.Фромм незгоду і з фрейдистським положенням про можливість позитивного впливу на дитину лише у ранньому дитинстві, незгоду з з тим, що у старшому віці психіка дитини твердіє і стає невіддатною будь-яким впливам.

Центральне місце у концепції особистості, розробленій Е.Фроммом, займає питання про потреби людини і про те, наскільки можливо впливати на їх формування і на способи їх задоволення.

3. НЕОГУМАНІСТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розгляд процесу соціалізації як створення необхідних умов для особистісного самовираження, а не як спрямованого зовні потоку стимулів-подразників для формування поведінкового репертуару є характерним для *неогуманістичних концепцій*.

Історія розвитку сучасних гуманістичних педагогічних теорій сягає часів античності. Її початки ми бачимо вже у методі навчання, що називається сократівським діалогом, оскільки його характерними рисами були: гуманне та поважне ставлення до учня, орієнтація на співробітництво з ним. Особливого розквіту гуманістична педагогічна традиція зазнала в епоху Відродження, коли був відновлений античний ідеал різнобічного гармонійного розвитку особистості. Найвидатнішими її представниками тих часів були В.да-Фельтре, М.Монтень, Ф.Рабле, Е.Роттердамський.

Першим педагогом нового часу, хто цілком відмовився від авторитарності в навчанні, проголосивши принцип “все без примусу”, був В.Ратке, який значною мірою вплинув на формування педагогічного світогляду Я.А.Коменського. Найбільшим внеском засновника педагогічної науки у розвиток гуманістичних її основ є розроблення ним принципу природовідповідності виховання як методологічної основи здійснення педагогічного процесу.

У XVIII столітті розвиток гуманістичних основ виховання здійснювався такими філософами, як К.А.Гельвецій, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо, Г.С.Сковорода, І.Кант. Найбільш завершеної форми концепція ненасильницького виховання набула у цей час у творчості Ж.-Ж.Руссо. Він утверджував істинне виховання як гармонію взаємин між учителем і учнем, що спільно прагнуть до пізнання істини, добра і краси.

Подальший розвиток гуманістична педагогіка отримала у працях та діяльності Й.Г.Песталоцці, Ф.Фребеля, А.Дістервега, К.Д.Ушинського, Л.М.Толстого. Саме Толстой зробив принцип вільного виховання особистості провідною основою своєї педагогічної системи, яка базувалась на розумінні природи дитини як “першообразу гармонії, правди, краси і добра”.

На рубежі XIX - XX століть традиції гуманістичного виховання підтримали і розвинули численні представники реформаторської педагогіки, передусім, засновники педагогічної течії педоцентризму О.Декролі, Р.Кузіне, Дж.Дьюї.

Методологічною основою сучасних (неогуманістичних) педагогічних концепцій є персоналістичні філософські, соціологічні та психологічні ідеї, серед яких провідну роль відіграють екзистенціалізм, гуманістична психологічна школа та соціально-критична франкфуртська школа.

Близькими до екзистенціалістських концепцій “олюднення” людини є і погляди представників “третьої сили” - неогуманістичної психологічної школи. Лідером цієї школи є найвидатніший американський психолог XX століття, батьки якого були вихідцями з України, **А.Маслоу**. В його оригінальній концепції особистості йде мова про те, що сутність людини є апріорно заданою, визначеною, закладеною з моменту народження у “згорнутому” вигляді. Людина залежить від своєї внутрішньої закладеної сутності, тому не може мати повної свободи волі, як це стверджував Сартр. Головним призначенням людини, за Маслоу, є “відкриття своєї ідентичності, свого справжнього “Я””.

Іншим видатним представником “третьої сили” у сучасній психології є **А.Комбс**. На відміну від біхевіористів він вважає поведінку симптомом, зовнішнім проявом внутрішнього світу людини. Головні причини тієї або іншої поведінки Комбс вбачає у переконаннях, цінностях, емоціях, стосунках, прагненнях людини, тобто у всьому тому, що складає внутрішнє життя особистості. Отже, ефективне виховання вимагає розуміння не тільки зовнішніх проявів особистості, а й внутрішнього її життя. Тому школа повинна орієнтуватись на “пріоритет внутрішнього життя учнів”. Із цією метою процес навчання повинен бути реорганізованим таким чином, щоб здійснювати ідею персоналізації. Вона передбачає наповнення навчання молоді глибоким особистісним змістом, реальне співвіднесення з емоційним світом, у якому велику роль відіграє “Я-концепція” особистості.

Однією з найбільш відомих неогуманістичних концепцій соціалізації особистості є *психотерапевтична концепція К.Роджерса*, сформульована ним у роботах “Центрована на клієнті психотерапія” (1951), “Становлення особистості” (1961), “Свобода навчатися” (1969), “Розвиток особистості” (1973) та ін.

Провідні положення теорії К.Роджерса сформульовані у праці англійського педагога та психолога Р.Бернса “Розвиток Я-концепції і виховання”:

- концепція особистості К.Роджерса належить до феноменалістичних теорій особистості, сутність яких полягає у тому, що людина живе головним чином у своєму індивідуальному суб’єктивному світі;
- Я-концепція розглядається К.Роджерсом як система самосприйняття. Саме Я-концепція, а не якість реальне Я має значення для особистості та її поведінки; вона виникає на основі взаємодії з оточуючим середовищем, перш за все соціальним;
- Я-концепція виступає як найбільш важлива детермінанта реакцій-відповідей на оточення індивіда; разом із Я-концепцією розвивається потреба у позитивному ставленні з боку оточуючих незалежно від того, є ця потреба природженою чи набутою. К.Роджерс схиляється до думки, що ця потреба виникає в процесі соціалізації індивіда і може бути розглянутою з точки зору самоактуалізації особистості;
- оскільки позитивне ставлення до себе залежить від оцінок інших, може виникнути розрив між реальним досвідом індивіда і його потребою у позитивному ставленні до себе. Так виникає суперечність між Я-концепцією і реальним досвідом, що веде до розвитку психологічної дезадаптації;
- головним мотивом розвитку особистості К.Роджерс вважає тенденцію до самоактуалізації;
- головною причиною збожень у розвитку особистості К.Роджерс вважає конфлікт між Я-концепцією та безпосереднім досвідом індивіда.

Близькою до роджерівської ідеї психологічної комфортності навчання є концепція “*запрошуючого навчання*” американського психолога та педагога У.Перкі, у якій підкреслюється особливе значення відкритого прояву з боку вчителя почуття симпатії до учнів. Учитель керується тим, що дитина безумовно є носієм певних позитивних якостей.”Викладацька філософія” учителя, який виконує роль “мотиватора” у навчальному процесі, виходить із того, що учні схильні поводити себе, навчатись та ставитись до занять так, як це сприймає вчитель. “Запрошуючий стиль” викладання У.Перкі являє собою сукупність повідомлень - “вербальних та невербальних, формальних і неформальних, що є адресованими учням з метою інформувати їх про те, що вони в очах учителя є вільними, відповідальними і гідними людьми”.

Важливе місце в системі гуманістичних педагогічних концепцій займають ідеї американського педагога **Р.Барта** - одного з лідерів феноменологічного напрямку у дидактичній думці Заходу. Барт виступає проти “жорстких формул” у роботі школи, зокрема відхиляє систему єдиних вимог до знань учнів. Він вважає, що застосування певного стандарту як мінімально необхідного обсягу знань, умінь та навичок учнів, породжує одноманітність і шаблони, в той час як ефективність навчання можуть забезпечити лише вчителі, здатні знайти альтернативні шляхи творчого підходу до кожної дитини. Критики антитрадиціоналістських підходів Барта справедливо зауважують, що творчий підхід до викладацької роботи не виключає застосування апробованих методик, досвіду наукової педагогіки, а прагнення до педагогічних “новацій” не повинно перетворюватись на самоціль.

Для ряду положень сучасної неогуманістичної дидактики характерним є радикалізм (відсутність системного, наукового характеру змісту освіти, систематичних вимог до рівня знань учнів тощо), який, на думку дослідників, ставить під сумнів можливості школи щодо успішної соціалізації молоді. Однак програма гуманістичної освіти містить і незаперечні та психологічно обґрунтовані позиції. Провідні з них сформульовані відомим російським дослідником сучасної зарубіжної педагогіки В.Я. Пилиповським таким чином:

- емоційно стимулюючий характер шкільного середовища. Особливе значення надається ініціативності учнів у пізнавальній діяльності, міждисциплінарним підходам у співвіднесенні з “особистісними потребами”, а також саморегуляції та “свободі з почуттям відповідальності”;
- навчання в атмосфері теплоти, емоційної широкості, взаємної довіри, відсутності упередженості та погроз із боку вчителя;
- структурування навчального процесу вчителем та учнями на “солідарній основі”, тобто шляхом досягнення взаємної згоди щодо його цілей ;
- неможливість для вчителя виступати у ролі “контролера”, що домінує у навчальному процесі. Він виступає як консультант, завжди готовий допомогти і словом і ділом, як важливе “джерело пізнання”;
- отримання учнем реальної можливості вибору “пізнавальних альтернатив”, відсутність попередньо визначеної вчителем мети кожного конкретного уроку, заохочення дитини до самореалізації у тій або іншій формі залежно від актуального рівня її розвитку;
- максимальний розвиток потенціалу дитини, стимулювання її творчих здібностей як основна ознака гуманістичної освітньої програми. Сутністю процесу навчання за такою програмою є накопичення суб’єктивного досвіду, набуття знань, важливих для дитини, їх постійне збагачення;
- невикористання оцінки як форми тиску на дитину, форми приниження її; утримування від критичних суджень, окрім випадків, коли дитина сама про це просить. Спільне обговорення проблем прогресу в навчанні, способів його оцінки учителем та учнем як умова підтримки позитивної атмосфери у класі.

Таким чином, характерними особливостями гуманістичних концепцій соціалізації особистості є розуміння цього процесу як самоактуалізації “Я-концепції”, самореалізації особистістю своїх потенцій і творчих здібностей, як процес подолання негативних впливів середовища, що заважають саморозвитку та самоствердженню. Дитина виступає суб’єктом процесу як система, з якою відбувається самостановлення та саморозвиток, що є продуктом самовиховання.

Іванченко Анатолій Васильович - доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси:

- формування цілісного наукового світогляду школярів у процесі соціалізації.

Сбруєва Аліна Анатоліївна - кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного інституту.

Наукові інтереси:

- концепції соціалізації особистості в історії та теорії педагогіки.